

Hiponim és metaforikus kapcsolatok reprezentálása hipertext alapú rendszerekben*

1. A mentális lexikon kialakításának konstruktív lehetőségei szaknyelvi korpuszokban

Az Internet, ezen belül is különösen a hipertext (illetve hipermédia) elven szerveződő World Wide Web hallatlan népszerűsége egyértelművé teszi, hogy a hipertext egyike napjaink legkorszerűbb tudásszervezési módszereinek. A világméretű hálózatban, „hálóban” kialakított hipertext kapcsolatok és az emberi gondolkodás asszociatív jellege közötti kétségtelen hasonlóság előrevetíti a hipertext felhasználási körének további, jelentős kibővülését.

Tanulmányunkban egy olyan komplex hipertext struktúrát szeretnénk bemutatni, amely egy magyar nyelvű, filozófiai tárgyú szaknyelvi korpusz felett kialakítva a *mentális lexikon*hoz hasonlóan funkcionál, azaz lehetővé teszi az adott területen a szaknyelvi szövegekkel kapcsolatos egyes alapvető gondolkodási folyamatok jobb megértését, egyfajta modellezését (például vizsgálhatjuk segítségével szövegek megértésének, rendszerezésének, tanulásának, fordításának stb. folyamatát). A hipertext struktúra kialakításakor megkíséreljük egyesíteni az angol nyelvterületen rendkívül népszerű egynyelvű szótárakban¹ (tezauruszokban, lexikonokban² stb.) alkalmazott szervezési elveket a modern (kognitív) nyelvészet újabb eredményeivel. Utóbbiból jelenlegi témánk vonatkozásában különösen fontosnak tartjuk a fogalmi metaforák kérdéskörét, amely — mint azt egy korábbi tanulmányunkban megmutattuk (BODA–PORKOLÁB 2001) — közvetlenül is hasznosítható az informatikai szaknyelvi kutatásokban.

Tanulmányunkban egy filozófiai szaknyelvi korpuszt vizsgáltunk és dolgoztunk fel. Szaknyelvi korpuszunk alapja az ókori, preszókratikus görög filozófia

* A tanulmány a szerzőknek a VI. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemen (Balatonalmádi, 2003. május 28.) tartott előadásának jelentősen kibővített és átdolgozott változata.

¹ Az (egynyelvű) szótárak sok szempontból tükrözik a mentális lexikon információszervezési elveit: „A mentális lexikont gyakran hasonlítják a szótárakhoz, de mint általában a hasonlatok, ez sem tökéletes” (GÓSY 1999: 121).

² Az angol nyelvterületen a *lexicon* olyan szótárt jelent, amelyben a szavak egy többé-kevésbé hierarchikus osztályozási rendszer szerint tartalmilag vannak elrendezve (ilyen például a „Longman Lexicon of Contemporary English”).

néhány kulcsfogalma. A preszókratikus görög filozófia volt az egyik alapköve a mai filozófiai gondolkodásnak, ekkor alakultak ki azok az alapvető filozófiai fogalmak, problémák, elvek stb. — egyszerűen sémák —, amelyek megalapozták a későbbi filozófusok munkáit.³ Számunkra ez azért tűnik nagyon jelentősnek, mert mintegy nyomon követhetjük és modellezhetjük a szaktudományos sémák kialakulását a kezdetektől. Másrészt pedig a preszókratikus filozófia gondolatai és nyelve a többi szaktudományhoz képest talán nem szakemberek számára könnyebben érthető, és így okfejtéseink sem lesznek nem szakemberek számára követhetetlenek.⁴ Az ókorban az emberi gondolkodás lehetséges metaforikus forrástartományait szükségképpen behatárolta az akkori tudomány fejlettségi szintje, ezért az akkori bölcselők a legalapvetőbb, közvetlenül (tapasztalati) is hozzáférhető dolgokhoz nyúltak, a bennük rejlő kapcsolatokat használták elvont gondolataik kifejezésére. Éppen ezért az ókori görög bölcselők gondolataiban az emberi gondolkodás alapvető metaforáinak szinte kimeríthetetlen forrásvidékéhez jutunk el, ami több ezer év távlatában sem veszített eredeti tartalmából, inkább tovább gazdagodott.⁵

2.1. Tekintsük át először a szaknyelvi korpuszon általunk kialakított, a mentális lexikonhoz hasonlóan funkcionáló — HTML alapú — hipertext struktúra (a továbbiakban röviden: lexikon) alapvető szervezési elveit. Első lépésként egy k o r p u s z t alakítottunk ki a téma szakirodalmából vett szövegrészekből,

³ „A preszókratikusok alapvető érdeklődése arra irányul, hogy átfogó, egységes magyarázatot találjanak a világrendre (koszmosz) vagy a dolgok természetére (phüszisz). Gondolataik a tudomány és a filozófiának egyaránt a kezdetét jelentik, és eltávolodást mutatnak a világ értelmezésének korábbi mitikus megközelítéseitől. Mindegyikük a világ tökéletesebb magyarázatára törekszik ahelyett, hogy inkább a hagyományos hiedelmek tekintélyére támaszkodna. Érdeklődésük az újszerűség iránt és az az igényük, hogy vitára bocsássák és igazolni próbálják álláspontjukat, végül is a filozófiai érvelés bonyolult formáit teremtette meg.” (JANAWAY 1997: 368).

⁴ Érdekes, hogy bár a filozófia egyike a legősibb tudományoknak, fogalmi rendszere — ellentétben például a matematikai jellegű tudományterületek szaknyelvi szigorával, egyértelmű szóhasználatával — egyes esetekben inkább a természetes nyelv sajátosságait, többértelműségét követi: „Ha a filozófia olyan állapotot kívánna elérni, melyben elkerülhetők a szavakon vívott háborúk, mint amelyet a »szubsztancia« is előidézett (ellentétben az olyan igazságos háborúkkal, melyeket valamely bevett használatú szó által jelölt dolog azonosságáról vagy természetéről folytatnak), valamennyi szakszót explicit módon meg kellene határozni, mégpedig csakis olyan nyelv segítségével, melynek kialakult mindennapi élete van a filozófián kívül. Ez a definíciós erőfeszítés tisztázná a szerzők előfeltevéseit, melyeket így nyilvánosan elismerhetnének. Kétséges esetekben a szakkifejezéseket újra meghatározná minden olyan szerző, aki élni kíván velük.” (WIGGINS 1997: 237).

⁵ Az „őselemek”, a tűz, víz stb. gyakori metaforikus használata, és szinte kimeríthetetlen forrásgazdagsága inkább az irodalomban (és a mindennapi szóhasználatban!) figyelhető meg. A szakirodalom — érthető okokból — túlnyomórészt a szó szerinti megfogalmazásokra törekszik. Bár vannak kivételek; például az alábbi idézet: „Csak akkor lehet a Logosz felismerni, ha átéljük, ha bennünk is hamvadva lobog” (KÖVENDI 1983: 21). A LOGOSZ TŰZ fogalmi metaforához vezet. Más kérdés, hogy Hérakleitosz szerint a tűz őselem, így a fenti metafora akár szó szerint is tekinthető (bár ekkor a tűznek mint őselemnek lesz a metaforája a „közönséges” tűz).

amelyet már kialakításakor hipertext struktúrába szerveztünk. (Az anyaggyűjtéshez felhasznált irodalom az irodalomjegyzékben megtalálható.) A szakirodalmi korpusz tartalomjegyzéke a következő (rövidítve; a hipertext kapcsolókat aláhúzással jelöltük):

Filozófiai szövegrészletek

- Antikvitás (a preszókratikus görög filozófia)
 - összefoglaló írások
 - A preszókratikus filozófusok
 - Bevezetés (JANAWAY 1997: 368–9)
 - Az antik filozófia eredete (KUNZMANN 1999: 29)
 - Az antik filozófia alapvonásai (KUNZMANN 1999: 29)
 - A lételmélet problémájának megfogalmazása a Szókratész előtti filozófiában (ANZENBACHER 2001: 58–60)
 - Metafizika
 - Metafizika, első könyv (A), harmadik fejezet (ARISZTOTELÉSZ 2002: 43–6)
 - ...
 - Szubsztancia: bevezetés (WIGGINS 1997: 237)
 - A milétoszi természetfilozófusok (KUNZMANN 1999: 31)
 - A ión kozmológia (JANAWAY 1997: 369)
 - Thalész (Kr. e. kb. 624–546) (konkordanciák)⁶
 - Anaximandrosz (Kr.e. kb. 611–546) (Görög Gondolkodók 1992: 14) (konkordanciák)
 - Miért a „Meghatározatlan”, nem pedig egy határozott eredendő alkotóanyag? (KIRK 2002: 177)
 - ...
 - Anaximenész (Kr. e. kb. 585–525) (konkordanciák)
 - A püthagoreusok (KUNZMANN 1999: 31) (konkordanciák)
 - Püthagorasz (Kr. e. kb. 570–500) (konkordanciák)
 - Püthagorasz élete és tanítása (STÖRIG 1997: 97–8)
 - A lélek (JANAWAY 1997: 387)
 - A számok és a harmónia (JANAWAY 1997: 387)
 - Xenophanész (Kr. e. kb. 570–474) (KUNZMANN 1999: 33) (konkordanciák)
 - Konstruktív teológia: egyetlen, nem-emberformájú istenség létezik (KIRK 2002: 254–6)
 - Egybeesik-e az egy isten a kozmoszal? (KIRK 2002: 256–8)
 - az eleai iskola
 - Parmenidész (Kr. e. kb. 540–470) (KUNZMANN 1999: 33) (konkordanciák)
 - ...

⁶ A szaknyelvi korpuszban előforduló néhány névhez — a hagyományos névmutatók mintájára — elkészítettük a nevek előfordulásának interaktív konkordancia-indexét, amely a tartalomjegyzéken keresztül a „konkordanciák” hipertext linkre kattintva érhető el. A konkordancia-indexbe lépve az egyes konkordanciák szintén hipertext hivatkozásokként „működnek”, azaz rákattintva egy konkordanciára, azonnal a korpusz megfelelő, a konkordanciát tartalmazó bekezdéséhez jutunk.

- Melisszosz (Kr. e. kb. V. sz.) (konkordanciák)
 - Zénón (KUNZMANN 1999: 33) (Kr. e. 490–430?)
- Hérakleitosz (Kr. e. 550–480) (KUNZMANN 1999: 33)
 - Az epheszoszi „homályos” bölcs: Hérakleitosz (PAIS 1982: 105–14)
 - Hérakleitosz B 1 (STEIGER 2002: 20–1)
 - A láthatatlan harmónia (FALUS 1980: 209–11)
 - A tűz metafizikája (KÖVENDI 1983: 13, 19–21)
 - A logosz (HÁRSING 2000: 21)
 - LOGOSZ (AkadKislex. 75)
- Empedoklész (Kr. e. kb. 492–432) (KUNZMANN 1999: 31)
- Anaxagorasz (Kr. e. kb. 500–425) (KUNZMANN 1999: 31)
 - A ráció filozófusa, Anaxagorasz (PAIS 1982: 158, 167–73)
 - Isten személyes volta (TURAY 1990: 139–40)
- a korai atomisták
 - ...
- a preszókratikus filozófia „utóélete”
 - Szókratész (Kr. e. 469–399)
 - Platón (Kr. e. kb. 427–347) (Filozófiai kisenc. 246–7)
 - Philébosz
 - A létezők négy neme (PLATÓN 2001: 114–5)
 - Timaios és Kritiasz (TAYLOR 1997: 611–2, 632–4)
 - Arisztotelész (Kr. e. 384–322)
 - Szubsztrátum, forma, priváció (ROSS 1996: 88–91)
 - Anyag és forma (ROSS 1996: 218–9)
 - Plótinosz (205–270) (STÖRIG 1997: 159)
 - Popper, Karl (1902–1994)
 - Objektív és szubjektív tudás (POPPER 1998: 14–8)
 - A 3. világ és az emergens evolúció (POPPER 1998: 58–61)

A tartalomjegyzék aláhúzott pontjaihoz hipertext hivatkozásokkal a nekik megfelelő szövegrészletek vannak hozzárendelve; például a „A tűz metafizikája” pontra kattintva a következő szövegrészletet, „szócikket” kapjuk (rövidítve):

A tűz metafizikája

Hérakleitos műve annak a kinyilatkoztatásával kezdődik, hogy *van valami örök Értelme, mely az egész világból, minden jelenségből beszél, közös és egyetlen Értelme ennek a világnak*, s mégis — a „sok ember”, a tömeg nem hallja meg, nem érti, még ha a bölcselő magyarázza is neki. Pedig ez az örök értelem és törvény: Logos, nem valami a jelenségek világán túli platóni idea — *vele állandóan érintkeznek, érzéki megnyilatkozásaiba „mindennap belebotlanak” az emberek*, ámde „nem azt gondolják, amibe belebotlanak”. Sőt *ők maguk is öntudatlanul eszerint az örök törvény szerint élnek, éreznek, cselekszenek*. Mégis olyanok, mint az alvók: idegen, kusza álmokép marad előttük minden. „Jelen is — távol vannak”.

...

(KÖVENDI 1983: 13)

A korpusz kialakítása után kiemeltük a szövegrészletekből a számunkra fontos kulcsszavakat, és belőlük létrehoztuk a lexikon *i n d e x é t*. Az index az egyes kulcsszavakhoz egy szócikket rendel, amely a megfelelő kulcsszó (vagy

címszó) legfontosabb relációit tartalmazza. Az index és a szakirodalmi korpusz kapcsolata két lényeges elemet foglal magába:

1. a korpuszban a szövegrészletekben előforduló kulcsszavakhoz hipertext hivatkozásokkal hozzákapcsoltuk az index megfelelő szócikkeit (a fenti szövegrészletben a hipertext hivatkozásokat a szokásos módon aláhúzással jelöltük);

2. a szövegrészletekben (dőlt betűstílussal) kiemeltük azokat a sorokat, amelyek egy bennük előforduló kulcsszóra jellemző *állítást* vagy tulajdonságot fogalmaznak meg — a szövegrészletekben megjelenő információs tartalom feldolgozásakor ezeknek meghatározó szerepe lesz, mint az adott kulcsszavak *attribútumai*-nak.

Az index tartalomjegyzéke a következő:

Filozófiai fogalmak

● <u>apeiron</u>	● <u>lélek</u>	● <u>ősanyag</u>
● <u>arché</u>	● <u>levegő</u>	● <u>számok</u>
● <u>föld</u>	● <u>logosz</u>	● <u>tűz</u>
● <u>Isten</u>	● <u>Nousz</u>	● <u>víz</u>

Az index tartalomjegyzékében előforduló kulcs- vagy címszavakhoz a nekik megfelelő szócikkek vannak hipertext hivatkozásokkal hozzárendelve. Például a **logosz** címszó szócikke a következő (rövidítve):

logosz, Logosz

[syn östörvény, örök, egyetemes törvényszerűség, a lét alaptörvénye]

[syn világész; örök Értelme]

[syn (egyetlen) bölcs dolog; (normatív) gondolat; (tervszerű) elképzelés]

[syn általános szabály(szerűség), elv]

[syn mérték]

[syn a dolgok valódi természete, a dolgokban levő lényeges vonások]

[syn beszéd; szó, Ige; közlés, híradás, tanítás]

[syn a természeti események állandó kapcsolatának a leírása]

[rel természeti, racionális elvek rendszere]

[rel oksági törvény; tudományos törvény]

[rel normatív gondolat; tervszerű elképzelés]

[rel Isten]

[cont arché]

[cont Nousz]

[N számok]

- a logosz törvény jellege
 - [attr minden a logosz szerint történik] (STEIGER 2002: 20–1)
 - [attr a logosz a világban uralkodó egyetemes törvényszerűség] (Akad. kisl. 75)
 - [attr a logosz a természeti eseményeket összefűző állandó kapcsolatot jelenti] (HÁRSING 2000: 21)
 - [attr a logosz alapján lehetséges a világ egységének értelmezése] (KUNZMANN 1999: 29)

- a logosz szabályozó (irányító, kormányzó) jellege
 - [**attr** a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát] (KUNZMANN 1999: 33)
 - [**cont see** a világmindenség kormányzója a **Nousz**]
 - [**attr** a logosz a kosmos (világmindenség, világegyetem) szabálya] (FALUS 1980: 209)
 - [**attr** a logosz olyan szabályszerűség, amely a mindenség, főleg a társadalom szabályszerű és egyben igazságos rendjét biztosítja] (HÁRSING 2000: 21)
- a logosz megismerhetősége
 - [**attr** a logosz nehezen kitalálható és hozzáférhető] (KÖVENDI 1983: 13)
 - [**attr** a logosszal állandóan érintkeznek, érzéki megnyilatkozásaiba mindennap belebotlanak az emberek] (KÖVENDI 1983: 13)
 - [**attr** a bölcsesség a logosz felismerése] (KUNZMANN 1999: 33)
- a logosz személyes jellege
 - [**attr** a logosz közös és egyetlen Értelme ennek a világnak] (KÖVENDI 1983: 13)
 - [**attr** a logosz olyan normatív gondolat vagy tervszerű elképzelés, amely minden irányít] (HÁRSING 2000: 21)
- a logosz természete
 - [**attr** a logosz örökké létezik] (STEIGER 2002: 20–1)
 - [**attr** a logosz az ellentétes meghatározottságok egysége] (HÁRSING 2000: 21)

Az index szócikkeinek kialakításakor a fő szempont a címszavak relációinak feltüntetése volt. A szócikkekben szereplő a l a p r e l á c i ó k a következők:⁷

- **syn** — szinonima (például **logosz syn örök Értelme**)
- **rel** — rokon értelmű szó, vagy más (például rész–egész) kapcsolat (például **logosz rel Isten és Isten rel logosz**)
- **cont** — ellentétes értelmű szó (például **logosz cont Nousz**)
- **N** (narrower term) — szűkebb értelmű, konkrétabb jelentésű szó (például **logosz N számok**)
- **B** (broader term) — tágabb értelmű, absztraktabb jelentésű szó; ez az egyetlen, amely nem szerepel a **logosz** címszó fenti szócikkében (de mivel az **N** reláció megfordítása, a **számok** címszó szócikkében igen, például **számok B logosz**)

Az index szócikkeinek vizsgálódásunk szempontjából legfontosabb relációit utoljára hagytuk. Ezek a következők:

- **attr** — attribútum, állítás, amely a címszó konkordanciájának egyfajta általánosítása, azaz a címszó egy tipikus előfordulása egy adott szöveggörnyezetben⁸

⁷ Összhangban azzal, hogy egyes feltevések szerint „a mentális lexikon tartalmazza a szemantikailag összefüggő egységeket (szinonimák, ellentétes jelentésű szavak, hasonló jelentéstartalmú szavak és szókapcsolatok stb.)” is (GÓSY 1999: 126).

⁸ Az általunk bevezetett **attr** reláció (egyébként az egynyelvű szótárakban egyre kiterjedtebben alkalmazott példamondatok egyfajta általánosításaként) összhangban van a szemantikai emlékezet kutatása során kifejlesztett modelleknek azzal a feltevésével, hogy „a szemantikai emlékezetben a »csomópontokhoz« (az egyes főneveknek megfelelő fogalmakhoz) szorosan kapcsolódnak azok kötelezően érvényes vagy valószínű predikátumai, állítványai” (PLÉH 1980a: 108) — azzal a kiegészítéssel, hogy természetesen az **attr** reláció az állítványnál több információt ad, ti. egy teljes állítást.

• **cont attr** — olyan állítás, amely ellentétes a szócikknek az állítást megelőző vagy hierarchikusan fentebb előforduló attribútumaival: például az **arché** címszónál szereplő „a tulajdonképpeni lét igazi (differenciálatlan) egység” és „a tulajdonképpeni lét nem lehet differenciálatlan egység” attribútumok ellentmondanak egymásnak

• **see** vagy **cont see** — utalás vagy hivatkozás az index egy másik szócikkének egy attribútumára, amely tartalmilag összhangban van (**see**), illetve ellentétes (**cont see**) a hivatkozó szócikknek a hivatkozást megelőző vagy hierarchikusan fentebb előforduló attribútumaival (például a **logosz** címszónál szereplő „a logosz kormányoz mindent” és a **Nousz** címszónál szereplő, de a tartalmi átfedés miatt a **logosz** címszónál is hivatkozott „a világmindenség kormányzója a Nousz” attribútumok egymásnak nyilvánvalóan ellentmondanak)

Az index szócikkeiben a kiemelt címszóval relációban levő kulcsszavakhoz, valamint az **attr** relációban megjelenő állításokhoz, attribútumokhoz hipertext hivatkozásokat rendeltünk hozzá:

• az alapelációkon keresztül az egymással relációban levő címszavak szócikkei hipertext hivatkozásokkal közvetlenül össze vannak kapcsolva;⁹

• az attribútumokban megfogalmazott állítások pedig a korpusznak azokkal a bekezdéseivel vannak (ugyancsak hipertext hivatkozásokon keresztül) összekapcsolva, amelyek az adott állítást magukban foglalják (így egy állítás szöveggörnyezetét közvetlenül, „egy kattintással” megkaphatjuk).

A példákban a hipertext hivatkozásokat a szokásos módon aláhúzással jelöltük, valamint az egyes attribútumok mellett külön feltüntettük a vonatkozó irodalmat is. A kialakított hipertext struktúra formálisan tehát három szintű vagy rétegű:

- ◆ az első és második rétegben szerepelnek az index címszavai és szócikkei, amelyek két réteget alkotnak:
 - az első rétegben a címszavak és alapelációik helyezkednek el;
 - a második rétegben a címszavak szöveggörnyezeteiből kiemelt állítások, attribútumok szerepelnek;
- ◆ a harmadik rétegben pedig a korpusz szövegrészletei helyezkednek el.¹⁰

Virtuálisan a fentiekhez hozzáképzélhetünk egy „hagyományos”, azaz nem hipertext alapú negyedik réteget is, amelyet az a szakirodalom alkot, amelyből a szövegrészletek származnak.

A hipertext struktúra alapvető navigációs lehetőségei a rétegek közötti közlekedést, mozgást fejezik ki a kialakított hipertext hivatkozásokon keresztül, két fő irányban:

⁹ Formálisan ez az ún. pókháló-modell kapcsolatrendszerének hipertext alapú megvalósítása: „A pókháló-elmélet lényege pedig az, hogy az egyes szemantikai egységek (itt: szavak) egymáshoz úgy kapcsolódnak, hogy egy egységnek akár több más egységgel is lehet közvetlen kapcsolata. Ugyanakkor a közvetlenül nem kapcsolódó egységek is tarthatnak kapcsolatot egymással további egység(ek)en keresztül.” (GÖSY 1999: 125).

¹⁰ Az általunk kialakított lexikon első és második rétege egy 10 oldalas (kb. 3 000 szavas), harmadik rétege pedig egy 40 oldalas (kb. 16 000 szavas) állománynak felel meg.

- a) felülről lefelé (ezt a későbbiekben a ~ szimbólummal fogjuk jelölni) és
- b) alulról felfelé (^).

Megfelelő konkordancia-indexek segítségével — a hagyományos tárgymutató mintájára — természetesen bonyolultabb navigációs lehetőségek is megvalósíthatóak.

2.2. Ezek után vizsgáljuk meg egy példán keresztül, hogyan *h a s z n á l - h a t j u k* az általunk kialakított lexikont. Példánk Hérakleitosz egy töredéke (illetőleg ennek első mondata), ami esetünkben — tekintve, hogy tartalmilag beleillik a feldolgozott korpuszba — egyaránt szolgál a lexikon teljességének, valamint a lexikon használatokor alkalmazandó alapvető eljárások áttekintésére.¹¹

„(Mert) egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben mindent” (Hérakleitosz 1983: 33)

2.2.1. Mi az értelem, amely kormányoz mindent?

Rákeresve a *kormányoz* igére (itt használhatnánk nagyon hatékonyan egy konkordancia-indexet!), két lexikoncikket kapunk. Az első a **Nousz** címszóhoz tartozik:

Nousz
[syn értelem]
[attr a Nousz kormányoz mindent, aminek lelke van, akár nagy, akár kicsi]

„Ő [ti. a nousz] a legfinomabb és a legtisztább az összes dolgok közül, mindenről pontos tudomása van, és leginkább duzzad az erőtől. Az értelem kormányoz mindent, aminek lelke van, akár nagy, akár kicsi. Az értelem igazgatja a mindenség körforgását is, tehát ő a főelve ennek a forgásnak.” (PAIS 1982: 171–2)

Mielőtt a fenti attribútumot csak az élő, lélekkel bíró dolgokra szűkítenénk (azaz a „minden” egyik alkotójára), vegyük hozzá a fentiekhez a **Nousz** lexikoncikkének még egy attribútumát:

Nousz
[syn értelem]
[attr a világmindenség kormányzója a Nousz]

„Jóllehet a filozófiai [isteni] személyfogalom csak a korai kereszténység szentháromságtani és krisztológiai vitáiban kristályosodott ki, *az istenséget már a görögök is szemé-*

¹¹ Bár első közelítésben furcsának tűnhet, hogy azoknak az írásoknak a segítségével értelmezzük Hérakleitosz töredékét, amelyek egyebek közt éppen Hérakleitosz töredékeinek elemzését, értelmezését tartalmazzák, a mentális lexikon szerepét tekintve mégis ez tűnik logikusnak. Ugyanis a feldolgozott filozófiai elemzések, tanulmányok éppen az olvasó okulására (azaz általánosabban tanulásának, tanításának céljából) készültek, azaz mentális lexikonának kibővítését tűzték ki célul — pontosan azért, hogy az ókori bölcselők gondolatai eljussanak az olvasóhoz, érthetőek legyenek számára. Tehát példánkban azt teszteljük, hogy az általunk feldolgozott anyag elegendő volt-e ehhez a választott Hérakleitosz-töredék esetében.

lyes vagy személyszerű valóságnak tartották. Anaxagoraszt azt tanítja, hogy a világminőség kormányzója a Nousz, aki nem más, mint az ész és az akarat őseredeti egysége.” (TURAY 1990: 139–40)

A második szócikk a **logosz** címszóhoz tartozik:

logosz

[syn világész; örök Értelem]

[attr a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát]

„Azonban a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát. A bölcsesség a logosz felismerése.” (KUNZMANN 1999: 33)

Mielőtt továbblépnénk, érdemes megfigyelnünk, hogy az adott szövegösszefüggésben (értelem, amely kormányoz mindent) a **Nousz** és a **logosz** s z i - n o n i m á k k é n t viselkednek, vagyis az adott jelentésben a két fogalom jelentéstartományai átfedik egymást. Ezt jelöli, mint arra korábban már utaltunk, a **logosz** szócikkében szereplő **cont see** hivatkozás a **Nousz** megfelelő attribútumára. Bár esetünkben meglehetősen nyilvánvaló, melyik fogalmat érdemes előnyben részesítenünk (a **logosz** az adott jelentésben éppen Hérakleitosz szóhasználatára, akitől az értelmezendő szövegrészlet származik), próbáljunk most ettől egy időre eltekinteni! A probléma ugyanis a következő: a lexikon egyes fogalmai az adott jelentésben átfedik egymást, és olyan általános szabályt kell keresnünk, amely a hasonló helyzetekben alkalmazható. A szabály megfogalmazásához először nyúlunk vissza az **arché** fogalmához.

Az **arché** és a **Nousz** fogalma között ugyanis az előző problémához hasonló átfedés figyelhető meg, ha a *mozgás*-t és *változás*-t rokon értelmű fogalmaknak tekintjük. Lássuk a **Nousz** szócikkének megfelelő részletét!

Nousz, nousz

[syn szellem]

[syn világlélek]

[syn értelem]

[rel Isten]

[cont arché]

[cont logosz]

- a Nousz mozgató jellege
 - [attr a Nousz az oka, előidézője a világ mozgásának, rendezettségének] (PAIS 1982: 173)
 - [attr a Nousz mozgatja az anyagokat és ez tervszerű rendezettséget teremt] (KUNZMANN 1999: 31)
 - [attr mindent a Nousz rendezett el] (PAIS 1982: 171–2)
 - [cont see az arché a változások indítóoka] (KUNZMANN 1999: 31)
- ...

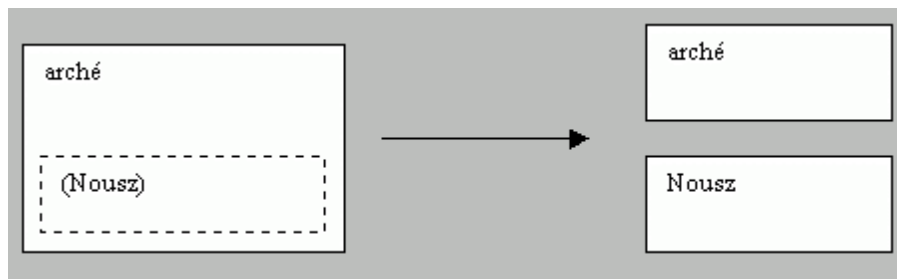
Ez azonban az előző problémánál jóval egyszerűbben magyarázható. Ha ugyanis nem tételezzük fel „külső mozgatót”, azaz ha

[**attr** az arché élő és önmagától mozgó; az archének lelke van] (KUNZMANN 1999: 31)

az **arché** önmozgása átveszi az anaxagoraszi **Nousz** funkcióját. Másképp megfogalmazva: mivel

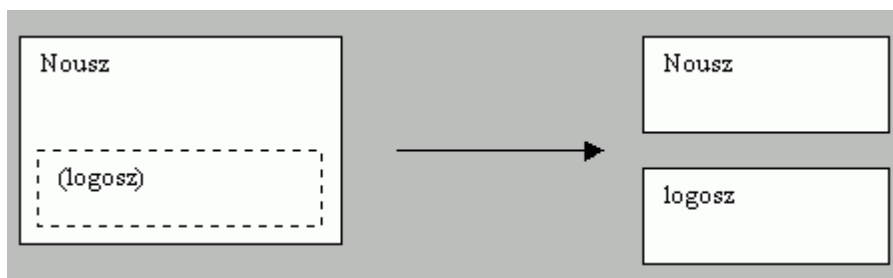
[**attr** a Nousz a főelve (archéja) a mindenség körforgásának] (PAIS 1982: 171–2)

a **Nousz** fogalma a séma differenciálódásaként mintegy „kiválik” az **arché** fogalmából, és ettől kezdve egy külön fogalmunk van a mozgás és változás alapvető okára, forrására. Tehát a következő fejlődési (differenciálódási) folyamathoz jutunk el (lásd az ábrát):

Vagyis a mozgás okaként a lexikon szerint mindkét fogalmat használhatjuk, de ha az **archét** választjuk, akkor már nem használhatjuk a **Nouszt** (míg fordított esetben az **archét** természetesen használhatjuk, de szűkebb értelemben).

Próbáljuk meg most ugyanezt az elvet alkalmazni a **logosz** és a **Nousz** fogalmának szemantikai viszonyára (hangsúlyozottan a fentebb megfogalmazott értelemben, amiben a két fogalom szemantikai mezői átfedik egymást). Ekkor a következő ábrához juthatunk el:

Itt még egyszer hangsúlyoznunk kell a szemantikai megközelítés fontosságát: két fogalom jelentéstartományát választjuk szét azért, hogy differenciáltabb sémát kapjunk egy adott terület leírására. A következő szabályhoz jutottunk el: a világmindenség „kormányzására” használhatjuk a **Nousz** fogalmát, de ebben az esetben nem használhatjuk a **logosz** fogalmát (ebben a jelentésben). Ha viszont a változás irányítójaként a **logosz** fogalmát akarjuk használni, akkor használhatjuk továbbra is a **Nousz** fogalmát, de szűkebb értelemben (azaz a fenti értelemben nem).

Emellett egy talán még fontosabb következtetéshez juthatunk el, ha a séma differenciálódását eredményező folyamathoz vezető általános szabályt próbáljuk megfogalmazni. Figyeljük meg, hogy az általunk tárgyalt mindkét esetben az index szócikkekben **cont see** attribútummal megfogalmazott ellentmondás vezetett el a séma differenciálódásához!¹²

Ezek után térjünk vissza a kiválasztott Hérakleitosz-idézet értelmezéséhez: „(Mert) egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben mindent.”.

Fenti gondolatmenetünknek megfelelően az idézetben szereplő „értelem” fogalmát a lexikon „logosz” fogalmával azonosítjuk. Ezáltal formálisan a két fogalom között az értelem ~ logosz megfeleltetés áll fenn. Ezzel nagy lépést tettünk előre az idézet értelmezésében: az értelem ~ logosz megfeleltetéssel az idézet kiválasztott részét illeszteni tudjuk, *p á r h u z a m b a t u d j u k á l l í t a n i* — egy apró formális, szintaktikai átalakítás után, amit a → szimbólum jelez — a lexikon **logosz** címszavának a megfelelő attribútumával.¹³

az értelmet, amely kormányoz, ... mindent (idézet)

(vö.)

a logosz kormányoz mindent (lexikon) → a logoszt, amely kormányoz mindent

2.2.2. Az értelem ~ logosz megfeleltetés egy további fontos következménnyel jár. A **logosz** címszó kiválasztott attribútumának szövegkörnyezete ugyanis, mint azt fentebb már közöltük, a következő: „Azonban a logosz kormányoz mindent, amely törvényszerűen irányítja a változás folyamatát. A bölcsesség a logosz felismerése.” (KUNZMANN 1999: 33).

Az idézet első fele és a lexikonból vett második mondat az *értelem ~ logosz, felfogás ~ felismerés* és a *bölcs dolog ~ bölcsesség* megfeleltetések — valamint ismét némi szintaktikai átalakítás — után szemantikailag szintén párhuzamba állítható (azaz a mondatok megfeleltethetőek egymásnak):

egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet (idézet)

(vö.)

a bölcsesség a logosz felismerése (lexikon) → a bölcsesség: felismerni a logoszt

A Hérakleitosz-idézet azonban új információt is tartalmaz, amellyel a lexikon bővítendő: *egy a bölcs dolog*, mondja Hérakleitosz, azaz szerinte az *egyetlen, kizárólagos* bölcsesség a logosz felismerése.

2.2.3. Ezek után már csak egy olyan eleme van az idézet első mondatának, amelyet nem értelmeztünk. Ehhez a lexikonból egy újabb attribútumot kell ke-

¹² Bár a terjedelmi korlátok itt és most nem teszik lehetővé a szemléltetését, de megjegyezzük, hogy a **cont attr** reláció ugyanilyen hatású.

¹³ Összhangban azzal, hogy a szemantikai emlékezet kutatására kifejlesztett „modellek többsége a megértési folyamatot két részből építi fel: valamilyen szintaktikai feldolgozásból s a szemantikai ismerettárral történő illesztésből” (PLÉH 1980b: 102).

resnünk, amelyből bizonyos átalakításokkal már „levezethető” egy olyan attribútum, amely párhuzamba állítható az idézet még nem értelmezett részével. Terjedelmi okokból azonban ennek bemutatásától most eltekintünk.

BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT

Irodalom

- Akadémiai kislexikon 1–2.* Bp., 1989–1990.
- ANZENBACHER, A. (2001): *Bevezetés a filozófiába.* Bp.
- ARISZTOTELÉSZ (2002): *Metafizika.* Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta HALASY-NAGY JÓZSEF. Szeged.
- BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT (2001): Metaforák a kognitív nyelvészetben. In: *A metafora grammatikája és stilisztikája.* Szerk. KEMÉNY GÁBOR. Bp. 45–56.
- FALUS RÓBERT (1980): *Görög harmónia.* Bp.
- Filozófiai kisenciklopédia. A nyugat filozófiája és filozófusai.* Bp., 2003.
- GÓSY MÁRIA (1999): *Pszicholingvisztika.* Bp.
- Görög gondolkodók I. kötet. Thalészról Anaxagoraszig.* Bp., 1992.
- HÁRSING LÁSZLÓ (2000): *A filozófiai gondolkodás Thalészról Gadamerig.* Miskolc.
- Hérakleitos múzsái vagy a természetről. Pontos irányítás az élet célja felé.* Bp., 1983.
- JANAWAY, C. (1997): Ókori görög filozófia I. A preszókratikusok és Platón. In: *Filozófiai kalauz.* Szerk. GRAYLING, A. C. Bp. 365–429.
- KIRK, G. S.–RAVEN, J. E.–SCHOFIELD, M. (2002): *A preszókratikus filozófusok.* Bp.
- KÖVENDI DÉNES (1983): A tűz metafizikája. In: *Hérakleitos múzsái vagy a természetről.* Bp. 12–24.
- KUNZMANN, P.–BURKARD, F. P.–WIEDMANN, F. (1999): *Atlasz — filozófia.* Bp.
- PAIS ISTVÁN (1982): *A görög filozófia.* Bp.
- Platón összes művei kommentárokkal. Philébosz.* Fordította, a jegyzeteket és a kommentárt írta HORVÁTH JUDIT. Bp., 2001.
- PLÉH CSABA (1980a): Szemantikai emlékezet, ismeret, hiedelem. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* Bp. II, 105–13.
- PLÉH CSABA (1980b): *A pszicholingvisztika horizontja.* Bp.
- POPPER, K. (1998): *Test és elme. Az interakció védelmében.* Bp., 1998.
- ROSS, D. (1996): *Arisztotelész.* Bp., 1996.
- STEIGER KORNÉL (1999): *Filozófiai kislexikon.* Szekszárd, 1999.
- STEIGER KORNÉL (2002): *Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény.* Bp.
- STÖRIG, H. J. (1997): *A filozófia világtörténete.* Bp.
- TAYLOR, A. E. (1997): *Platón.* Bp.
- TURAY ALFRÉD (1990): *Istent kereső filozófusok. Teodicea.* Bp.
- WIGGINS, D. (1997): Szubsztancia. In: *Filozófiai kalauz.* Szerk. GRAYLING, A. C. Bp. 237–69.